SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

BALLSIZ BAHOLASH SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA O‘QISHGA MOTIVATSIYANI QO‘LLAB-QUVVATLASH: “O‘QISH PASPORTI” VOSITASI

Meyliyev Sobirjon Xolmurodovich

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti

Mamasoliyeva Diyora Ilhomjon qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich sinflarda uyga vazifa va ball bilan baholash cheklangan sharoitda o‘quvchilarning o‘qishga motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash masalasi ko‘rib chiqilgan. Mukofotning ichki motivatsiyaga ta’siri va rivojlantiruvchi fikr-mulohaza bo‘yicha xorijiy tadqiqotlar tahlil qilinib, ballsiz, jarayonga yo‘naltirilgan e’tirof vositasi – “O‘qish pasporti” va bekat muhrlari tizimi asoslangan hamda uning tuzilmasi, qo‘llash tartibi va cheklovlari bayon etilgan. Maqola o‘qituvchilarga ballsiz muhitda o‘quvchining o‘sishini ko‘rinadigan va ma’noli qilish uchun amaliy vosita taklif etadi.

Kalit so‘zlar

ballsiz baholash, rivojlantiruvchi baholash, ichki motivatsiya, o‘qishga motivatsiya, o‘qish pasporti, boshlang‘ich ta’lim.

Annotation

The article examines how to support reading motivation in primary school when homework and grade-based assessment are limited. On the basis of international research on the effect of rewards on intrinsic motivation and on formative feedback, a process-oriented, grade-free recognition tool – the “Reading Passport” with stage stamps – is substantiated, and its structure, procedure and limitations are described. The tool offers teachers a practical way to make pupils’ progress visible and meaningful without marks.

Keywords

grade-free assessment, formative assessment, intrinsic motivation, reading motivation, reading passport, primary education.

Аннотация

В статье рассматривается поддержка мотивации к чтению у младших школьников в условиях, когда домашние задания и балльное оценивание

ограничены. На основе зарубежных исследований влияния вознаграждения на внутреннюю мотивацию и формирующей обратной связи обоснован безотметочный, ориентированный на процесс инструмент признания – «Паспорт читателя» с этапными печатями; описаны его структура, порядок применения и ограничения. Инструмент помогает учителю сделать прогресс ученика видимым и осмысленным без отметок.

Ключевые слова

безотметочное оценивание, формирующее оценивание, внутренняя мотивация, мотивация к чтению, паспорт читателя, начальное образование.

Kirish

Boshlang‘ich sinfda o‘qishga qiziqishni qo‘llab-quvvatlash o‘qituvchi oldidagi eng muhim vazifalardan biridir. Maktab amaliyotida buning uchun odatda ball, baho, yulduzcha yoki “eng ko‘p kitob o‘qigan” reytingi kabi tashqi rag‘batlardan foydalaniladi. Biroq o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi doirasidagi tadqiqotlar tashqi mukofotlar muayyan sharoitlarda ichki qiziqishni susaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi [1]. 128 ta tajribani qamrab olgan meta-tahlilda mukofotning bu ta’siri, ayniqsa, mukofot topshiriqni bajarish evaziga va oldindan va’da qilinganda kuchli bo‘lishi qayd etilgan [2]. Bolalar bilan o‘tkazilgan klassik tajribada esa rasm chizishni o‘z xohishi bilan yaxshi ko‘rgan maktabgacha yoshdagi bolalar, chizganlari uchun mukofot va’da qilingach, keyinchalik erkin vaqtda kamroq chizgani aniqlangan [3].

Shu bilan birga, ko‘plab ta’lim tizimlarida kichik sinflarda uyga vazifa va ball bilan baholashga tayanishni cheklash tendensiyasi kuchaymoqda. Natijada o‘qituvchi amaliy savolga duch keladi: ball qo‘yilmasa, o‘quvchining o‘sishini qanday ko‘rinadigan va ma’noli qilish mumkin? Ushbu maqolada shu savolga javob sifatida “O‘qish pasporti” nomli, ballsiz, jarayonga yo‘naltirilgan e’tirof vositasi taklif etiladi.

Maqolaning maqsadi – mukofot va fikr-mulohaza bo‘yicha xorijiy tadqiqotlar asosida “O‘qish pasporti”ning ilmiy asoslarini ko‘rsatish, uning tuzilmasi va qo‘llash tartibini bayon etish hamda cheklovlarini ochiq belgilash.

Vazifalari: (1) mukofotning ichki motivatsiyaga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlarni tahlil qilish; (2) rivojlantiruvchi fikr-mulohaza tamoyillarini aniqlash; (3) pasport va muhrlar tizimini ishlab chiqish; (4) uni qo‘llashdagi xavf va cheklovlarni belgilash.

Maqola nazariy-metodik xarakterga ega: unda taklif etilayotgan vositaning samaradorligi hali tajribada isbotlanmagan, shu sababli u tadqiqot gipotezasi va amaliy tavsiya sifatida taqdim etiladi.

1. Mukofot, baho va fikr-mulohaza: tadqiqotlar nimani ko‘rsatadi

Mukofot masalasida yagona fikr yo‘q. Deci va hamkasblari meta-tahlilida moddiy mukofotlar ichki motivatsiyani o‘rtacha susaytirishi, og‘zaki maqtov esa uni kuchaytirishi mumkinligi aniqlangan [2]. Cameron va Pierce esa shu masalani boshqacha tahlil qilib, salbiy ta’sir faqat ma’lum sharoitlarda kuzatilishini ta’kidlaydi [4]. Kohn kabi mualliflar esa mukofotga asoslangan tizimlarni umuman tanqid qiladi [5]. Munozaraning umumiy xulosasi quyidagicha: ta’sir mukofotning nima uchun va qanday berilishiga bog‘liq. Mukofot o‘quvchini boshqarish vositasi sifatida qabul qilinsa, ichki qiziqish susayishi mumkin. Agar u o‘quvchining o‘sishi haqida ma’lumot bersa, bu xavf kamayadi [1].

Fikr-mulohazaning o‘rni. Black va Wiliam rivojlantiruvchi baholash bo‘yicha tadqiqotlarni umumlashtirib, muntazam va aniq fikr-mulohaza o‘quvchilarning o‘zlashtirishiga ijobiy ta’sir qilishini, ayniqsa, o‘zlashtirishi past o‘quvchilar uchun foydali ekanini ko‘rsatgan [6]. Hattie va Timperley fikr-mulohazaning samarasi uning mazmuniga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi: topshiriq va uni bajarish jarayoniga, o‘z-o‘zini boshqarishga qaratilgan izoh foydali, shaxsga qaratilgan umumiy maqtov esa eng kam samarali [7]. Butler tajribasida faqat izoh olgan o‘quvchilarning keyingi topshiriqlarga qiziqishi va natijalari baho olgan guruhdan yuqori bo‘lgan [8].

Pasport uchun dizayn tamoyillari. Yuqoridagi tadqiqotlardan “O‘qish pasporti” uchun to‘rtta tamoyil kelib chiqadi:

1. e’tirof natijaga (necha bet, necha kitob) emas, jarayonga (sinab ko‘rish, qiyinlikni yengish, ulashish) beriladi;

2. e’tirof axborot beradi, o‘quvchini boshqarmaydi: “nima qilding” deyiladi, “yaxshi bola” deyilmaydi;

3. o‘quvchilar bir-biri bilan taqqoslanmaydi, o‘quvchi faqat o‘zining oldingi holati bilan solishtiriladi;

4. muhrni o‘quvchi o‘zi taklif qilishi mumkin, ya’ni e’tirofda tanlov va o‘z fikrini bildirish imkoniyati saqlanadi.

2. “O‘qish pasporti”: tuzilmasi va muhrlar tizimi

“O‘qish pasporti” – har bir o‘quvchining shaxsiy kichik daftarchasi (taxminan A6 format). U “Kitob karvoni” darsining besh bekatidan (Sirli ostona, Tanlov bekati, Ijod makoni, Ulashuv maydoni va Pasport bekati) so‘nggisida to‘ldiriladi va 5 daqiqadan ko‘p vaqt olmaydi. Har bir sahifada uchta element bo‘ladi: (1) o‘quvchi yoki o‘qituvchi qo‘ygan muhr; (2) o‘quvchining bir jumlali yozuvi (“Bugun men … o‘qidim / sinab ko‘rdim”); (3) “Keyingi safar …” deb yozilgan shaxsiy maqsad. Pasportda ball, raqamli baho va o‘rin (reyting) bo‘lmaydi.

Muhrlar oltita turga bo‘linadi. Ular o‘z-o‘zini belgilash nazariyasidagi uch asosiy psixologik ehtiyoj – avtonomiya, kompetentlik va bog‘lanish bilan [9] mos tushirilgan (1-jadval).

1-jadval. Muhrlar tizimi va ular tayanadigan ehtiyojlar

Muhr	Nimani e’tirof etadi	Asosiy ehtiyoj	Qachon beriladi
Qiziqdim	Mavzu yoki kitobga haqiqiy qiziqish bildirilgani	Avtonomiya	O‘quvchi kitobni nima uchun tanlaganini aytganda
Sinab ko‘rdim	Yangi janr, yangi turdagi topshiriqni sinab ko‘rgani	Kompetentlik	O‘quvchi odatdagidan farqli narsani tanlaganda
Qiyinni yengdim	Qiyin matn yoki so‘z ustida sabr bilan ishlagani	Kompetentlik	O‘quvchi qiyinlikka duch kelib, davom ettirganda
Ulashdim	O‘qiganini boshqalarga aytib berishi	Bog‘lanish	“Kitob elchisi” bekatida qatnashganda
Oilam bilan o‘qidim	Oila a’zosi bilan birga o‘qigani yoki muhokama qilgani	Bog‘lanish	O‘quvchi yoki ota-ona tasdiqlaganda
O‘zim topdim	Kitobni mustaqil topgani va tanlagani	Avtonomiya	O‘quvchi kitobni o‘zi topib kelganda

Muhrlar o‘zaro teng qiymatga ega, ularning soni to‘planib, biror ustunlikka aylanmaydi. Maqsad – o‘quvchi pasportini aylanib chiqib, “men nimalarni qildim” degan savolga o‘zi javob bera olishi.

Pasport va o‘lchov vositasi bir narsa emas. Pasport o‘quvchining motivatsiyasini o‘lchash uchun mo‘ljallanmagan. Motivatsiya darajasini o‘rganish uchun alohida so‘rovnoma ishlatiladi: bunday so‘rovnomalarning asosini Gambrell va hamkasblarining o‘qishga motivatsiyani baholash profili [10] hamda Wigfield va Guthriening o‘qish motivatsiyasi bo‘yicha tadqiqotlari [11] tashkil etadi. Shu bilan pasport baholash vositasiga aylanib qolmaydi va nazorat qiluvchi tizimga o‘tmaydi.

3. Qo‘llash tartibi va cheklovlar

Qo‘llash qoidalari. Pasportdan to‘g‘ri foydalanish uchun quyidagi qoidalarga amal qilish tavsiya etiladi:

1. muhr ish tugagandan keyin, shaxsiy izoh bilan beriladi, oldindan va’da qilinmaydi (oldindan va’da qilingan mukofot ichki qiziqishga ko‘proq zarar yetkazishi mumkin [2]);

2. muhr hech qachon jazo sifatida olib qo‘yilmaydi va boshqa o‘quvchilar oldida taqqoslanmaydi;

3. har bir muhr yoniga o‘qituvchi kamida bitta aniq izoh yozadi: “Qiyin so‘zni uch marta urinib o‘qiding” kabi, “Barakalla” kabi umumiy maqtov emas [7];

4. pasport o‘quvchining shaxsiy hujjati: sinfda reyting jadvaliga aylantirilmaydi, chorak yoki yillik bahoga ta’sir qilmaydi;

5. oila bilan bog‘liq muhr kitobi yo‘q yoki ota-onasi band oilalar bolalarini mahrum qilmasligi uchun muqobil yo‘l bilan (maktab kutubxonasi, sinfdagi “Karvon burchagi”, “Kitob elchisi” bilan birga o‘qish) ham berilishi mumkin.

Cheklovlar va xavflar.

– **Nazorat vositasiga aylanish xavfi.** Muhrning o‘zi ham “yig‘iladigan mukofot”ga aylanib, o‘quvchilar muhr uchun o‘qiy boshlashi mumkin. Shu sababli muhr turlari natija bilan emas, sifatli jarayon bilan bog‘lanadi va faqat o‘qituvchining izohi bilan birga beriladi.

– **Yosh xususiyati.** 7–9 yoshdagi o‘quvchilarning yozish malakasi cheklangan; “Men bugun …” yozuvi rasm yoki bir so‘z bilan almashtirilishi mumkin.

– **O‘qituvchi yuklamasi.** Katta sinfda har bir o‘quvchiga shaxsiy izoh yozish vaqt talab qiladi. Buning uchun har darsda 5–6 o‘quvchiga izoh berish va navbat bilan aylantirish tavsiya etiladi.

– Empirik asosning yo‘qligi. Pasportning samaradorligi hali sinovdan o‘tkazilmagan. Uni baholash uchun kichik tajriba (qo‘llashdan oldin va keyin motivatsiya so‘rovnomasi, kuzatuv varaqasi) o‘tkazish kerak, natijalar esa tajriba va nazorat guruhlari bilan solishtirilgandagina ishonchli bo‘ladi.

Xulosa

Ball va uyga vazifa cheklangan sharoitda o‘qishga motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash uchun tashqi rag‘batni butunlay olib tashlash emas, balki uning shaklini o‘zgartirish kerak: e’tirof natijaga emas, jarayonga, taqqoslashga emas, o‘quvchining shaxsiy o‘sishiga, boshqarishga emas, axborot berishga yo‘naltirilishi lozim. Mukofot, baho va fikr-mulohaza bo‘yicha xorijiy tadqiqotlar ushbu yondashuvni ilmiy jihatdan asoslaydi, biroq mukofot masalasida olimlar o‘rtasida munozara davom etayotganini ham hisobga olish zarur.

“O‘qish pasporti” va oltita muhr turi o‘qituvchiga ballsiz muhitda ham o‘quvchining qiziqishi, sinab ko‘rishi, qiyinlikni yengishi, ulashishi va oila bilan o‘qishini ko‘rinadigan qilish imkonini beradi. Vositaning asosiy xavfi – muhrning o‘zi nazorat qiluvchi mukofotga aylanib qolishi, shu sababli qo‘llash qoidalariga qat’iy amal qilish zarur.

Keyingi tadqiqotlar uchun pasportni tajriba va nazorat sinflarida qo‘llab, motivatsiya so‘rovnomasi va kuzatuv ma’lumotlari asosida uning ta’sirini o‘lchash, shuningdek o‘qituvchilar fikrini o‘rganish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. 2000. Vol. 55, No. 1. P. 68–78.

2. Deci E.L., Koestner R., Ryan R.M. A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation // Psychological Bulletin. 1999. Vol. 125, No. 6. P. 627–668.

3. Lepper M.R., Greene D., Nisbett R.E. Undermining children’s intrinsic interest with extrinsic reward: a test of the “overjustification” hypothesis // Journal of Personality and Social Psychology. 1973. Vol. 28, No. 1. P. 129–137.

4. Cameron J., Pierce W.D. Reinforcement, reward, and intrinsic motivation: a meta-analysis // Review of Educational Research. 1994. Vol. 64, No. 3. P. 363–423.

5. Kohn A. Punished by Rewards: The Trouble with Gold Stars, Incentive Plans, A's, Praise, and Other Bribes. Boston: Houghton Mifflin, 1993. 400 p.

6. Black P., Wiliam D. Assessment and classroom learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5, No. 1. P. 7–74.

7. Hattie J., Timperley H. The power of feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77, No. 1. P. 81–112.

8. Butler R. Enhancing and undermining intrinsic motivation: the effects of task-involving and ego-involving evaluation on interest and performance // British Journal of Educational Psychology. 1988. Vol. 58, No. 1. P. 1–14.

9. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 2017. 756 p.

10. Gambrell L.B., Palmer B.M., Codling R.M., Mazzoni S.A. Assessing motivation to read // The Reading Teacher. 1996. Vol. 49, No. 7. P. 518–533.

11. Wigfield A., Guthrie J.T. Relations of children's motivation for reading to the amount and breadth of their reading // Journal of Educational Psychology. 1997. Vol. 89, No. 3. P. 420–432.